
УКРАЇНСЬКА ЛІНІЯ ЯК ПАМ'ЯТКА АРХЕОЛОГІЇ ПІЗЬНОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

І. С. Вітрик

У статті розглядається стан збереження пам'ятки оборонного будівництва пізнього середньовіччя — Української лінії 1731—1733 рр. уздовж 40 км по правому берегу р. Орель, її конструктивні особливості, прийоми спорудження; порушується питання про її охорону.

Археологічне вивчення Української лінії 1731—1733 рр. по р. Орель було пов'язане з повідомленням В. Г. Ляскоронського про існування тут давньоруських оборонних споруд — Змійових валів¹. Проте це припущення під час роботи експедиції Інституту археології під керівництвом М. П. Кучери в 1985 р. було повністю спростоване². Дослідження ділянки Української лінії від с. Нехвороша Новосанжарського р-ну Полтавської обл. до с. Ряшівка Царичанського р-ну Дніпропетровської обл. довжиною в 40 км дало змогу ознайомитися з конструкцією та прийомами будівництва укріплень пізнього середньовіччя, а також визначити стан збереження пам'ятки на сьогоднішній день.

На початок XVIII ст. припадає проведення інтенсивних робіт по оборонному будівництву на території України, що пов'язано з активною зовнішньою політикою царського уряду Росії, зокрема спрямованої у бік Туреччини. Як один із заходів цієї справи було укріплення південного кордону Росії та будівництво у прикордонному районі міцної оборонної лінії від Дніпра до р. Сіверський Дінець. Потреба в лінії була обумовлена також численними спустошливими нападами кримських татар на Лівобережжя і Слобожанщину, які завдавали величезних людських та матеріальних збитків³. Основні роботи по спорудженню Української лінії було проведено в 1731—1733 рр., але її безперервне удосконалення та укріплення продовжувалось і в наступні роки. У закінченому вигляді Українська лінія тягнулася без заворотів та виступів на 244—260 верст. До неї входило 17 фортець, 49 редутів і форпостів, з'єднаних земляним валом, що проходив західними та південними берегами Орелі, Берестової та Береки⁴. Лінія зберігала своє оборонне значення до 70-х років XVIII ст., коли після війни 1768—1774 рр. з Туреччиною кордони Росії просунулися далі на південь.

Інтерес до цієї пам'ятки фортифікації виник уже у XIX ст., коли була опублікована праця Ф. Ф. Ласковського, в якій наводився опис, план Української лінії та креслення її інженерних споруд⁵. Характеризували її укріплення Д. І. Багалій та В. Г. Ляскоронський, які безпосередньо на місцевості знайомилися з лінією.

У наш час серед місцевого населення Полтавської області вона відома під назвою «лінії» або «ленії», а в Дніпропетровській — «лелії».

Експедицією вивчався один із складових компонентів укріплень Української лінії — вал та рів, які не перериваючись тягнулися між фортецями та редурами. На дослідженому відрізку Українська лінія проходить понад краєм корінного берега Орелі, перегинаючи яри та долини, а іноді огинає останні. Правий корінний берег ріки досить високий і стрімкий, що зумовило добрий стан збереження лінії та частково відвернуло її руйнування господарськими роботами, крім тих ділянок, які знаходяться в межах населених пунктів. У тих місцях, де берег похилий (проміжок між селами Маячка і Канави Новосанжарського р-ну Полтавської обл.) або де лінія проходила далі від корінного берега, що пов'язано з природними вигинами його краю на середині відрізка між селами Канави та Дубове Царичанського р-ну Дніпропетровської обл.

На вигляд зараз сама лінія складається з двох валів і рову посередині. Внутрішній вал більший за той, що з боку заплави — так званий гласис. У багатьох

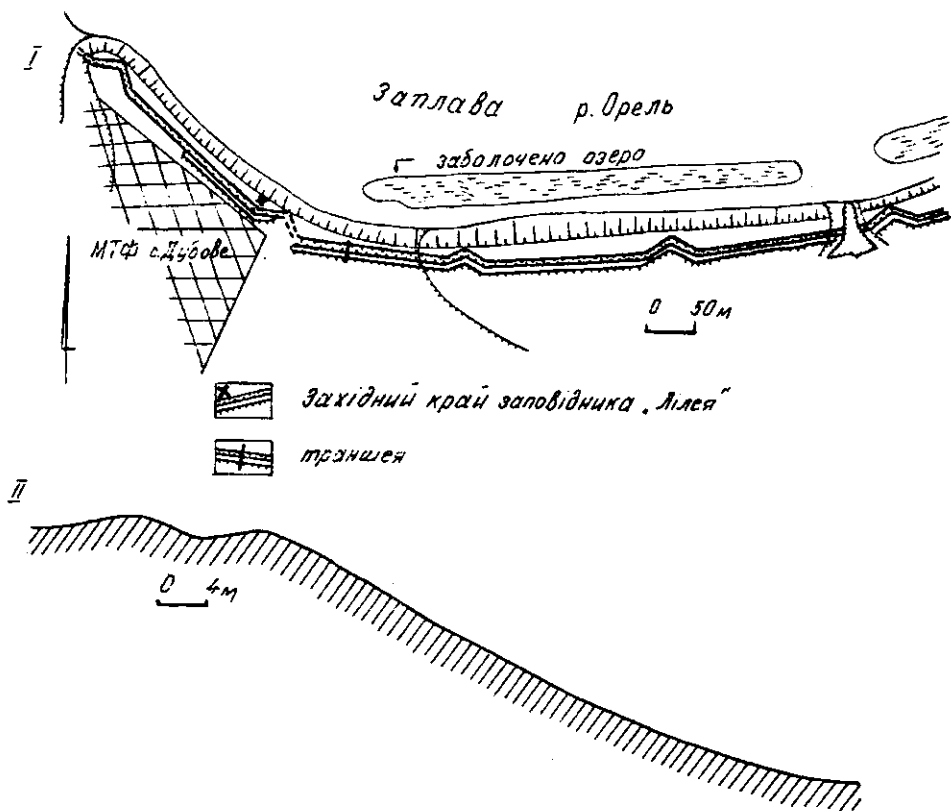

Рис. 1. Ділянка Української лінії в заповіднику «Лелія» поблизу с. Дубове Царичарського р-ну Дніпропетровської обл.: 1 — план ділянки; 2 — профіль схилу берега через оборонну лінію на місці траншеї.

місця гласис зливається із схилом і майже не помітний. Через певні проміжки (здебільшого через 200, іноді 175, 150, 100 м залежно від рельєфу місцевості) рів утворює трикутні виступи зі сторонами довжиною від 20 до 30 м — так звані редани, вершини яких звернені до ріки (рис. 1, 1). Трапляються аналогічні споруди, що добудовані до лінії й обкопані ззовні окремим ровом. Обстеженням виявлено також кілька споруд округлої або прямокутної форми, основу яких становлять кургани. У краще збережених місцях рів з округло-трикутною нижньою частиною зверху має ширину до 9,5 м. Гласис звширшки 4 м зберігся на висоту не більше 0,5 м, а внутрішній вал має ширину 4—4,5, висоту 0,5 м. Глибина рову від вершини валів становить 2,2—2,3 м. Під час будівництва лінії понижені й похилі ділянки у верхній частині схилу підсипалися землею, схил планувався і ставав стрімкішим. Гласис у таких випадках ставав ширшим. Так, на ділянці лінії в 0,5 км південніше с. Рудка Царичанського р-ну Дніпропетровської обл. для підсипки схилу могла використовуватися земля з величезного кургану, верхня частина якого зрізана, а та, що залишилась використана під прямокутний невеликий бастион або люнет* на повороті лінії (рис. 2).

У багатьох місцях на нижніх терасах схилу вздовж корінного берега Орелі знаходяться залишки протитанкових ровів, вогневих точок, траншей, ходів сполучення часів Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. Але є ще споруди, що функціонально пов'язані з лінією — такі відгалуження від неї виявлено в с. Бурти Новосанжарського р-ну Полтавської обл. й південніше с. Канави Царичанського р-ну Дніпропетровської обл.

У с. Бурти редан з ровом і валками по краях, що спускався по схилу, скоріше був добудований до лінії (рис. 3). Можливо, 1734 р., коли Військова колегія наказала закінчувати роботи на лінії, провести перебудову і лагодження «худих»

* Люнет — це, як і редан, відкрите польове укріплення, що має більше двох сторін.

мість лінії, а також прорити невеликі ровики для відводу води⁶. Саме з таким ровиком ми маємо справу у даному випадку. Їх мав на увазі В. Г. Ляскоронський, коли писав, що місцями стародавній вал виходить з-під нового.

Відгалуження від лінії південніше с. Канава поблизу с. Андріївка (колишній хутір Фірсова) перекривало плато між основною трасою лінії та заплавою. У цьому місці лінія була віддалена від корінного берега і робила значний вигин у бік заплави, але не доходила до неї, лишався проміжок шириною 200—250 м, який був доповнений ординарним відгалуженням тієї ж форми і розмірів, що і лінія. Відгалуження спускалося потім по похилому схилу до самої заплави. Очевидно, поперечні відгалуження лінії будувалися з метою зменшення маневровості кінноти, перегороджували їй шлях для пересування уздовж лінії в пошуках місця прориву.

Один з розрізів лінії знаходився між селами Залелія і Дубове Царичанського р-ну Дніпропетровської обл. на східному кінці МТФ с. Дубове на території заповідника «Лелія». Траншея завдовжки 13, завширшки 1—1,5 м перерізала рів і основні частини обох валів (рис. 4). Рів, виритий зверху на 0,6 м у шарі сірої землі з жовтим відтінком, нижче на 1,4 м спочатку в жовтому суглинку, а далі у жовтій глині. Початкова глибина рову 2 м, ширина — зверху 6, а знизу — 1,5 м, має округле дно.

Внутрішній вал висотою 1 м насипано з трьох основних шарів, що перекривають один одного, однакової товщини (0,3—0,35 м): два нижні з верхнього шару, а верхні—з жовтої глини перемішаної з землею. Крім того, у середньому шарі з боку рову містяться два глинисто-земляні прошарки, а у верхньому — більш товстий. Глиниста земля скріплювала насип валу від зсування в бік рову. Ширина валу в основі становила приблизно 4,5—5 м (розкопаний на ширину 3,5 м).

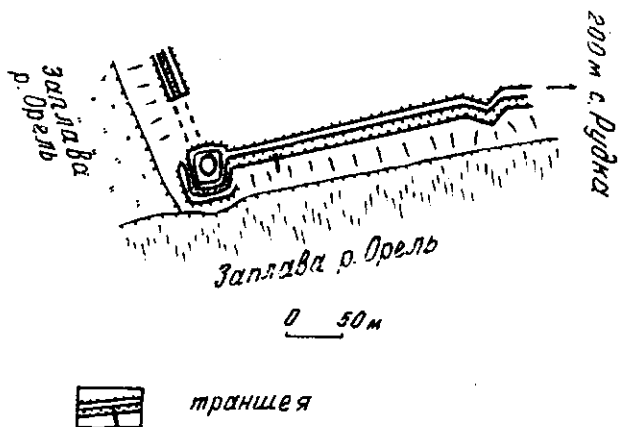

Рис. 2. План ділянки Української лінії південніше с. Рудка Царичанського р-ну Дніпропетровської обл. з включеним до неї курганом.

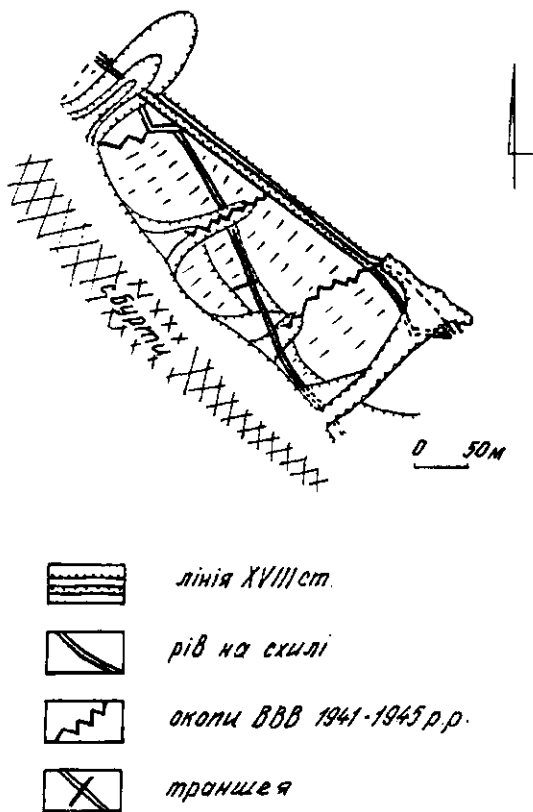

Рис. 3. План відрізка Української лінії, що спускається вниз, в межах с. Бурти Новосанжарського р-ну Полтавської обл. з, добудованими до неї, реданом та ровом.

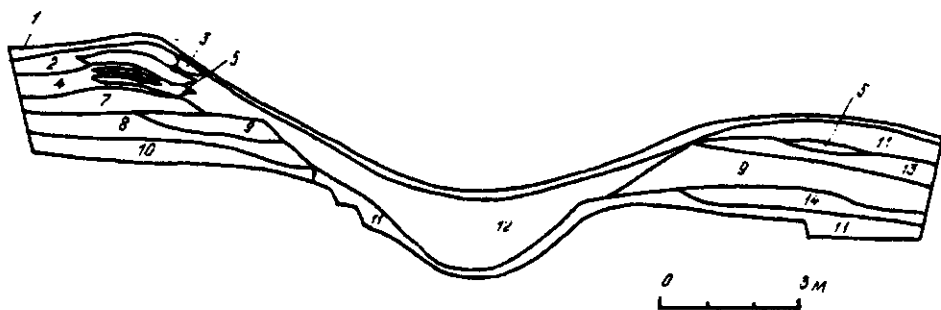

Рис. 4. Профіль західної стіни траншеї у заповіднику «Лелія» поблизу с. Дубове: 1 — темно-сірий щільний суглинок; 2 — жовта глина з сірою пухкою землею; 3 — сірий суглинистий ґрунт з жовтим відтінком; 4 — сіро-попелястий дрібно-структурний ґрунт; 5 — сіра земля з жовтою глиною; 6 — жовта глина з попелястою землею; 7 — сіра пухка земля з жовтим відтінком; 8 — сіра земля з жовтим відтінком; 9 — сіра земля з жовтим відтінком з вкрапленнями жовтого суглинку; 10 — жовтий суглинок; 11 — жовта глина; 12 — темно-сірий суглинистий ґрунт з жовтим відтінком; 13 — жовта глина з домішками сірої землі; 14 — жовтий суглинок з сірим відтінком.

Гласис (зовнішній вал) на товстому шарі ґрунту насипано з двох шарів глини загальною висотою 0,7 м. Гласис розрізаний на ширину 3,4 м. Спочатку він був ширшим, бо глинисті шари на кінці траншеї мають значну товщину. Висота валів була значно більшою — заповнення рову товщиною 1,1 м складається з темно-сірого суглинистого ґрунту, який зсунувся з обох валів.

Від південного кінця траншеї до початку заплави було проведено нівелювання схилу (рис. 1, 2). Він має ширину 50 і висоту 20 м до вершини гласису. Нижня частина схилу похила, а верхня — стрімка.

Крім валів основної траси Української лінії було досліджено відрізок валу на південний захід від с. Китай-город Царичанського р-ну (рис. 5). Він тягнеться на 1,3 км через широку заплаву з півночі на південь понад болотом, а потім майже під прямим кутом повертає на південний захід і продовжується ще на 550 м. Далі, за 2—2,5 км перед с. Рудка Царичанського р-ну, через яке по краю корінного берега проходить Українська лінія, губиться. Протилежний, північний, кінець валу губиться за 1 км перед західним краєм с. Китай-город. Виходячи з напрямку болота, вал мав повертати тут на схід, у бік центру Китай-города.

Вал понад болотом визначається за незначним підвищенням, його пошкоджено господарськими роботами. В лінії валу збереглися два дуже деформовані редани. Інші інженерні споруди вже осипалися в заплаву. У лінії валу знаходиться також курган «Гостра Могила», а за 30 м південніше, на повороті, — напівкруглий бастион, на якому міститься сучасне кладовище. Далі вал тягнеться понад краєм с. Якимове, тут він добре зберігся (ширина 7—7,5 м, висота з внутрішнього боку — 0,5, із зовнішнього — 1,4 м). На цьому відрізку є два редани, що мають вигляд трикутних майданчиків-виступів на кінці схилу до заплави.

Для визначення будови цей вал було розрізано траншеєю на західному кінці. Тут простежено рів, який на поверхні непомітний. Структура валу, насип якого нарощувався за допомогою шарів ґрунту, що всерібно сходилися у верхній частині, характерна для земляної фортифікації пізнього середньовіччя.

Даний вал, незважаючи на наявність реданів, кургану і прямолінійну конфігурацію, відрізнявся від основної траси Української лінії тим, що не мав гласису перед ровом. Ним була прикрита Китайгородська фортеця з південно-східного й південного флангів у 1736 р., бо Українська лінія проходила над краєм корінного берега Орелі й не захищала фортецю, яка знаходилася на краю надзаплавної тераси. Місцеве населення пам'ятає про існування залишків й іншого відрізка валу, який відходив від фортеці у північно-західному напрямку і перекривав дорогу до Китай-города з півночі та південного сходу.

Ми досить детально зупинилися на характеристиці валу, що прикривав Китайгородську фортецю, бо саме він фігурував у праці В. Г. Ляскоронського, як єдиний відрізок більш давнього Змієвого валу⁷, що знаходився у заплаві р. Орель осторонь Української лінії. Але ще Ф. Ф. Ласковський вказував на наяв-

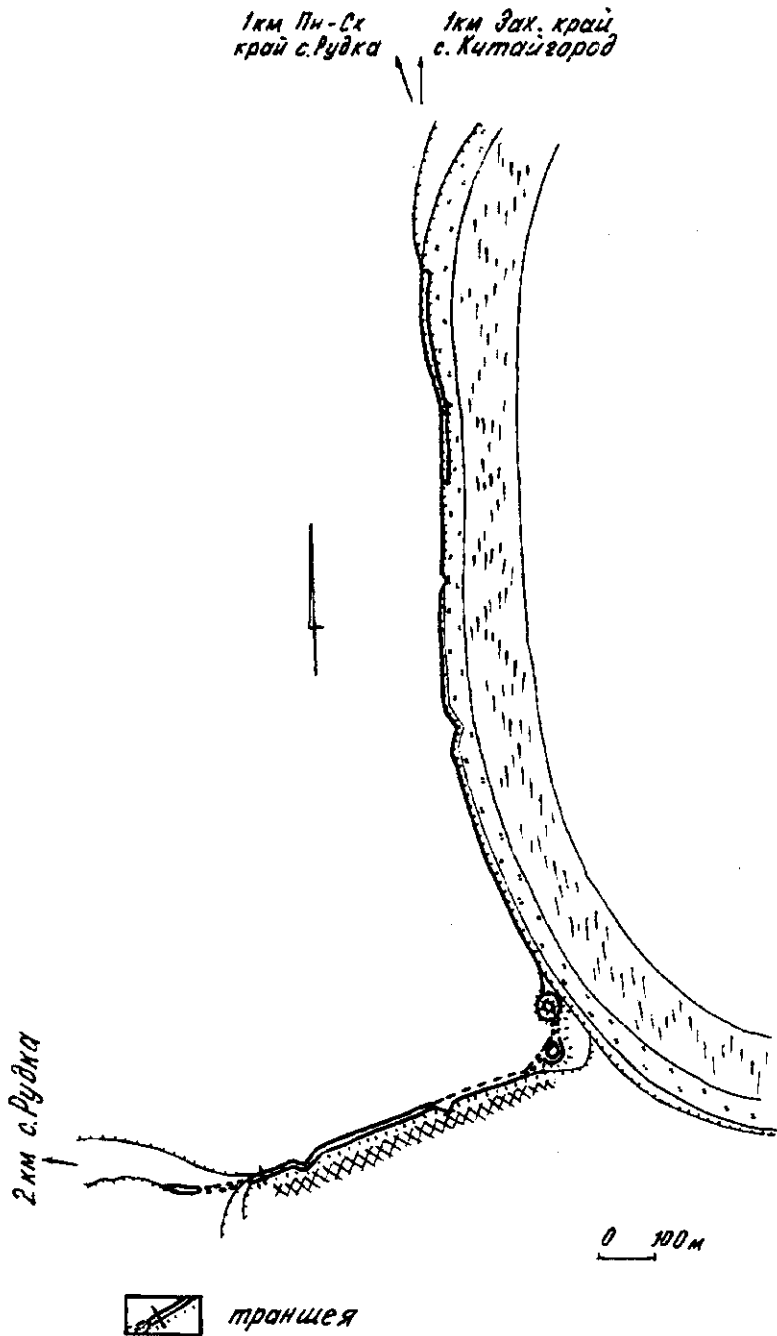

Рис. 5. План відрізка оборонної лінії між селами Китай-город і Рудка Царичанського р-ну Дніпропетровської обл.

ність невеликої фортеці у Китай-городі, яка сполучалася земляним валом з лінією, і на те, що не всі інженерні споруди тут були завершені до кінця⁸. Археологічні дослідження також дають цей вал пізнім середньовіччям.

Вивчення Української лінії дало змогу вперше одержати археологічні відомості про цю пам'ятку пізньосередньовічної фортифікації і спростувати твердження В. Г. Ляскоронського про наявність на Орелі залишків Змійового валу.

Українська лінія ще виразно зберігає свої зовнішні ознаки, вона повинна розглядатися як пам'ятка археології і перебувати під охороною держави.

Примітки

¹Ляскоронский В. Г. Городища, курганы, майданы и Змиевы валы в области Днепровского Левобережья.— М., 1911.— 82 с.

²Витрик И. С. К вопросу о южной границе древнерусского государства на Левобережье Днепра // Актуальные проблемы историко-археологических исследований.— К., 1987.— С. 34, 35.

³Багалей Д. И. Очерки из истории колонизации и быта степной окраины Московского государства.— М., 1887.— Т. 1.— С. 295.

⁴Галкович Б. Г. Картографічні джерела та їх застосування для вивчення історії України XVIII ст. // УІЖ.— 1971.— № 9.— С. 143.

⁵Ласковский Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России.— СПб., 1865.— Ч. III.— С. 68—82; Ласковский Ф. Карты, планы и чертежи к III части Материалов для истории инженерного искусства в России.— СПб., 1866.— Листы 6, 45.

⁶Багалей Д. И. Указ. соч.— С. 304.

⁷Ляскоронский В. Г. Указ. соч.— С. 78.— Рис. 90.

⁸Ласковский Ф. Материалы...— С. 344.

И. С. Витрик

УКРАИНСКАЯ ЛИНИЯ КАК ПАМЯТНИК АРХЕОЛОГИИ ПОЗДНЕГО СРЕДНЕВЕКОВЬЯ

Украинская линия была сооружена в 1731—1733 гг. в пограничном районе, однако работы по ее укреплению продолжались и в последующие годы. Линия тянулась от Днепра до р. Северский Донец. Экспедиция Института археологии в 1985 г. обследовала участок в 40 км от с. Нехвороща Новосанжарского р-на Полтавской обл. до с. Рышевка Царичанского р-на Днепропетровской обл. Украинская линия хорошо сохранилась, состоит из внутреннего и внешнего (гласиса) валов, а также рва между ними. Через определенные промежутки на линии находятся дополнительные конструкции — реданы, люнеты, бастионы. В ходе работы экспедиции впервые получены сведения о конструкции и приемах строительства укреплений позднего средневековья.

I. S. Vitryk

UKRAINIAN DEFENSE LINE AS AN ARCHAEOLOGICAL LATE MEDIEVAL SITE

Ukrainian line of fortification was built in 1731—1733 in the boundary region; it had also been fortified over the next years. The line extended from the Dnieper River to the Siversky Donets River. Of 1985 year the expedition of the Institute of Archaeology investigated 40 km of the line from Nehvoroscha village of Novi Sandzhary region (Poltava oblast) to Ryashivka of Tzarychansk region (Dnipropetrovsk oblast). Ukrainian line holds its shape well. It consists of inside and outside ramparts («glacis») and moat between the ramparts. Some additional fortifications (redoubts, lunettes and bastions) are placed on the line certain distance apart. The expedition was first to obtain information on construction and techniques of the Late Medieval fortification.